

DAWID PIETRAS

„TRADYCJA LITURGICZNA” W DOKUMENTACH I WYPOWIEDZIACH PAPIESKICH DOTYCZĄCYCH DYSCYPLINY SPRAWOWANIA LITURGII Z 1962 R. PO SOBORZE WATYKAŃSKIM II

ABSTRACT. Dawid Pietras, *„Tradycja liturgiczna” w dokumentach i wypowiedziach papieskich dotyczących dyscypliny sprawowania liturgii z 1962 r. po Soborze Watykańskim II* [The „liturgical tradition” in the documents and papal statements concerning the discipline of celebrating the liturgy of 1962 after the Second Vatican Council] edited by Agnieszka Doda-Wyszyńska, Sławomir Leciejewski, *„Człowiek i Społeczeństwo”* vol. LIV: *Wyzwania cywilizacyjne chrześcijaństwa* [Civilization challenges of Christianity], Poznań 2022, pp. 133–149, Adam Mickiewicz University. ISSN 0239-3271, <https://doi.org/10.14746/cis.2022.54.9>.

„Liturgical tradition” is a living form that expresses the Apostolic Tradition, which is the unchanging deposit of the Revealed Divine Truths. After the Second Vatican Council, the liturgical tradition that was included in the books of 1962 has been maintained on certain rules. The discipline of celebrating this liturgy changed depending on the attitude of the pope. The possibility of celebrating it has been gradually restored. Eventually, Pope Benedict XVI sanctioned the liturgy as the extraordinary form of the Roman Rite and ensured the general right to celebrate it. Currently – as a result of Pope Francis’s decision – it is emphasized that the liturgy reformed after Vaticanum II is the unique expression *legis orandi* of the Roman Rite.

Keywords: liturgical tradition, preconciliar liturgy, the liturgy of 1962, the Second Vatican Council

Dawid Pietras FFSP, Sąd Kościelny w Gorzowie Wlkp., Bractwo Kapłańskie Świętego Piotra, ul. Pasieczna 3, 30-603 Kraków, e-mail: pietrasdawid@poczta.fm, <https://orcid.org/0000-0002-2545-1751>.

Wprowadzenie

„Sama struktura liturgii i jej zmienny kształt, w której jest złożony i ukryty bezcenny skarb żywej tradycji, domagają się nieustannej odnowy – dokonywanej pod czujnym okiem kompetentnej władzy Kościoła, której Pan zlecił klucze Królestwa” – to słowa bp. Wacława Świerzawskiego (1994: 132–133). W ciągu ostatnich kilkunastu lat życia Kościoła zainteresowanie wiernych wzbudziło wydanie dokumentów dotyczących liturgii z 1962 r., zwanej potocznie liturgią tradycyjną. W 2007 r. papież Benedykt XVI – znacznie poszerzając zezwolenie wydane przez papieża Jana Pawła II w latach 1984 i 1988 – zdecydował się na udostępnienie wiernym tej liturgii na mocy prawa powszechnego poprzez motu proprio *Summorum Pontificum*. Natomiast papież Franciszek w 2021 r. poprzez motu proprio *Traditionis custodes* podjął decyzję o cofnięciu tego prawa i ograniczeniu dostępu do tej liturgii. Owe wydarzenia to swoiste wyzwanie, przed jakim stanęli wierni Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego przywiązani do tych obrzędów. W rezultacie kwestia celebracji liturgii z 1962 r. po Soborze Watykańskim II (1962–1965) jest jedną z najbardziej dyskusyjnych spraw, jakimi współcześnie żyje Kościół katolicki.

Dyscyplina stosowania ksiąg liturgicznych sprzed Vaticanum II ulegała więc zmianom poprzez decyzje papieskie wyrażane w dokumentach oraz wypowiedziach. Jan Paweł II i Benedykt XVI stopniowo szerzej udostępniali tę liturgię wiernym, a Franciszek znacznie ograniczył możliwość jej celebrowania. Zauważyć tu należy, że za wydawanymi regulacjami stały pewne racje, którymi kierował się konkretny papież. Dlatego celem niniejszego artykułu jest znalezienie klucza do podejścia do tradycji liturgicznej przez biskupów rzymskich od Pawła VI do Franciszka, albowiem badane pojęcie tradycji liturgicznej jest tu fundamentalne w podejściu danego papieża do wcześniejszej liturgii, co w rezultacie stanowi podstawę wprowadzanej dyscypliny stosowania ksiąg z 1962 r. obok ksiąg liturgii zreformowanej. Można także zauważyć pewną ewolucję w ujęciu poruszanej kwestii w latach poszczególnych pontyfikatów po Soborze Watykańskim II.

Pojęcie tradycji liturgicznej

W celu przybliżenia podjętej problematyki należy uściślić rozróżnienie między Tradycją a tradycją (łac. *traditio* – przekazywanie). Tradycja Apostolska jest bowiem depozytem objawionych prawd wiary i moralności, Słowem Bożym przekazanym przez apostołów, z czego część została spisana w Piśmie Świętym. Czym innym natomiast jest tradycja teologiczna, dyscyplinarna, pobożnościowa czy liturgiczna, która uformowała się w ciągu wieków w Kościołach partykularnych i Kościele powszechnym. Tradycja liturgiczna stanowi więc żywą i żywotną formę (*traditio viva et vivifica*), przez którą Tradycja Apostolska wyraża się w różnych miejscach i czasach według zasady Prospera z Akwitanii: *Lex orandi – lex credendi* (Prawo modlitwy – prawo wiary). Może ona być podtrzymywana, modyfikowana lub nawet odrzucana przez autorytet Urzędu Nauczycielskiego Kościoła. W ujęciu katechizmowym tradycję liturgiczną pojmuje się jako konkretny obrządek czy ryt Kościoła łacińskiego *sui iuris* lub Kościołów wschodnich (*Katechizm Kościoła Katolickiego*, 1994: 74–83, 1200–1209; por. Sobór Watykański II, 1966: 7–10; Congar, 2004; Świerzawski, 1994; Rusecki, 2004; Milcarek, 2007; Durka, 2009; Kałuża, 2018; Dzidek i Kusek-Rainer, 2018; Sosnowski, 2010: 270–273). Są to więc dookreślone obrzędy (akty i teksty) zawarte w księgach liturgicznych zatwierdzonych przez władzę kościelną (Kodeks Prawa Kanonicznego, 1983: 838). Dlatego w samej tradycji liturgicznej, a więc w liturgii, istnieje część niezmienna pochodząca z ustanowienia Bożego oraz część podlegająca zmianom, którą Kościół dostosowuje do kultury narodów. Jest to zatem żywy przekaz niezmiennych prawd Objawienia Bożego (Sobór Watykański II, 1964: 21; Jan Paweł II, 1989a: 16; por. Cattaneo, 2008; Conrad, 2010; Świerzawski, 1994: 123–125; Sosnowski, 2010: 274–275). Bogusław Nadolski zauważa także, że należy odróżnić: tradycję liturgiczną, tradycje liturgiczne oraz przekazywanie depozytu z pokolenia na pokolenie – zjawisko to określa się jako tradycję liturgii (Nadolski, 2006: 1602).

Ojcowie Soboru Watykańskiego II w konstytucji *Sacrosanctum Concilium* postulowali, by – trzymając się wiernie Tradycji – dokonać roztropnej i gruntownej reformy liturgii w duchu tradycji, tak by nadano jej nową żywotność stosownie do współczesnych warunków i potrzeb. Reforma ta miała się dokonać przy zachowaniu zdrowej tradycji, a jednocześnie otworzyć drogę do uprawnionego postępu. Podkreślono

również zasadę, że nowości należy wprowadzać tylko wtedy, gdy wymaga tego dobro Kościoła, z zastrzeżeniem, by nowe formy w liturgii wyrastały organicznie z form już istniejących (Sobór Watykański II, 1964: 4, 23; por. Czerwik, 2004; Ostrowski, 2018; Nadolski, 2006; Krakowiak, 2021). Dlatego na gruntowną reformę liturgii, która rozpoczęła się w 1965 r., spogląda się często w duchu hermeneutyki ciągłości albo hermeneutyki zerwania. Według pierwszego punktu widzenia liturgia posoborowa jest kontynuacją obrzędów z 1962 r. Natomiast zwolennicy drugiej opcji zakładają, że nastąpiło zerwanie w organicznym rozwoju liturgii i w rezultacie liturgia zreformowana po Vaticanum II nie jest kontynuacją wcześniejszej liturgicznej tradycji. W ich opinii reforma była odejściem od wytycznych zawartych w soborowej konstytucji *Sacrosanctum Concilium*, co wymaga przeprowadzenia kolejnej reformy albo całkowitego powrotu do wcześniejszej liturgii (Pietras, 2021: 511–524). Na takim stanowisku stoi m.in. Bractwo Kapłańskie Świętego Piusa X (FSSPX) (Pagliarani, 2012; Bractwo Kapłańskie Świętego Piusa X, 2003). W tę – można powiedzieć – batalię wpisuje się obecnie kwestia przyznania wcześniejszej formie rytu rzymskiego miejsca w Kościele łacińskim obok liturgii zreformowanej po Soborze Watykańskim II.

Ponadto należy zauważyć, że w środowiskach wiernych przywiązanych do dawnych obrzędów utarła się tendencja do utożsamiania pojęcia tradycji liturgicznej wyłącznie z liturgią z 1962 r., którą w konsekwencji zaczęto nazywać liturgią tradycyjną, choć nazwa ta nie pojawia się w nauczaniu papieskim ani w dokumentach kurii rzymskiej.

Tradycja liturgiczna u papieża Pawła VI

Papież Paweł VI był tym, który dokonał reformy liturgii po Soborze Watykańskim II. Dlatego jego decyzją po wprowadzeniu nowego *Missale Romanum* w 1969 r. liturgia ta stała się obowiązująca w Kościele łacińskim. Natomiast obrzędy według *Ordo Missae* z 1965 r. oraz *Breviarium Romanum* z 1961 r. mogły być stosowane za zezwoleniem ordynariusza miejsca jedynie przez kapłanów starszych i chorych przy celebracji *sine populo* (Święta Kongregacja Kultu Bożego, 1969: 19–20; por. Pietras, 2021: 132–149, 169–172). Od 5 listopada 1971 r. także na terenie Kościoła partykularnego Anglii i Walii można było używać wspomnianego *Ordo Missae* (Święta Kongregacja Kultu Bożego, 1971; por. Pietras, 2021: 172–175). W rezultacie – na mocy

ustawodawczej władzy papieża – używanie *Missale Romanum* z 1962 r. nie było już możliwe.

Wprowadzone regulacje sam Paweł VI wyjaśnił 19 oraz 26 listopada 1969 r. podczas audiencji generalnych. Przypomniał, że mszę św. uważa się za wyraz tradycji, nietykalności kultu i autentycznej wiary, lecz jednocześnie wskazał, że nowy ryt mszy jest w wymiarze obrzędowym zmianą odnoszącą się do czcigodnej tradycji i dotyka dziedzicznej spuścizny religijnej, która – wydawało się – powinna cieszyć się nietykalną stałością. Jest to reforma w duchu autentycznej tradycji (Paweł VI, 1969a: 412; Paweł VI, 1969b; por. Gy, 1989: 97–100; Krakowiak, 2016: 183–186). Podczas konsystorza 24 maja 1976 r. Paweł VI powiedział, że to właśnie w imię Tradycji wymaga się od wiernych i wspólnot Kościoła, by celebrowali godnie i z zapałem liturgię zreformowaną. Ponownie podkreślił, że liturgia zreformowana po Soborze jest obowiązująca, zastąpiła dawne obrzędy i została wprowadzona po głębokim namyśle zgodnie z zaleceniami Vaticanum II (Paweł VI, 1976a: II, 2; por. Krakowiak, 2016: 186–187). Podobnie w liście z 11 października 1976 r. skierowanym do abp. Marcela Lefebvre’a Paweł VI stwierdził, że przeprowadzone reformy liturgiczne zostały ogłoszone jako obowiązujące wszystkich katolików, w związku z czym celebrowanie liturgii wcześniejszej jest przejawem nieposłuszeństwa (Paweł VI, 1976b). W innej wypowiedzi podkreślił również owoce wprowadzenia nowego *Missale Romanum* (Paweł VI, 1977: III).

Także w *Ogólnym Wprowadzeniu do Mszału Rzymskiego*, a więc Mszału Pawła VI, znaleźć można istotną informację, że *Missale Romanum* z 1570 r. i *Missale Romanum* z 1970 r. stanowią tę samą tradycję. Opiera się to na postulacie ojców Soboru Watykańskiego II, by w reformie liturgii przywrócić niektóre obrzędy stosownie do „pierwotnej tradycji Ojców Kościoła” (Sobór Watykański II, 1964: 50), co – jak podkreślono we *Wprowadzeniu* – zbiega się ze słowami bulli Piusa V *Quo primum tempore*, którą usankcjonowano Mszał w 1570 r. Dlatego zaznaczono, że wprowadzenie tych mszałów opiera się na tej samej, wyżej wymienionej zasadzie. W świetle *Ogólnego Wprowadzenia do Mszału Rzymskiego* oba mszały stanowią więc tę samą tradycję, mimo że dzieli je okres czterystu lat, a wewnętrzne elementy tej tradycji ukazują, jak wspaniałe drugi Mszał udoskonala pierwszy. W kontekście inkulturacji liturgii wyrażono troskę, by wprowadzane adaptacje nie naruszały zwartości i harmonii rytu rzymskiego, a także by poprzez pośpiech i nieostrożność nie zniekształcono prawdziwej tradycji liturgicznej (*Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego*, 2000: 6, 398).

Tradycja liturgiczna u papieża Jana Pawła II

Papież Jan Paweł II za podstawowy cel swojego pontyfikatu uważał realizację wytycznych Soboru Watykańskiego II, w tym kontynuację reformy liturgicznej (Jan Paweł II, 1989a: 2). Stał na stanowisku wyrażonym w liście apostolskim *Vicesimus quintus annus* z 4 grudnia 1988 r., że reforma liturgiczna przeprowadzona po Vaticanum II była odnowieniem liturgii i skutkiem przejścia Ducha Świętego w Kościele oraz została przyjęta przez zdecydowaną większość wiernych w duchu posłuszeństwa i z radosnym zapałem. Jan Paweł II przyjął tezę, że reforma ta jest ściśle tradycyjna, gdyż przeprowadzona według pierwotnej tradycji Ojców Kościoła. Reformę porównywał do drzewa, którego organiczny wzrost jest tym potężniejszy, im bardziej zakorzenia się w ziemi tradycji. Dlatego ubolewał, że można było obserwować różne, także negatywne, nastawienia do reformy. Zaznaczył, że nie brakowało takich, którzy z obojętnością przyjęli księgi zreformowanej liturgii, a jeszcze inni jednoznacznie opowiedzieli się za zachowaniem dawnych form liturgicznych, widząc w nich jedyną gwarancję bezpieczeństwa wiary (Jan Paweł II, 1989a: 11–12, 23; por. Sobór Watykański II, 1964: 50; Krakowiak, 2016: 202–204). Podobnie 2 grudnia 1988 r. w trakcie spotkania z konsultorami Kongregacji Kultu Bożego stwierdził, że soborowa konstytucja *Sacrosanctum Concilium* stanowi kamień milowy w historii Kościoła, co pozwoliło odkryć bogactwa tradycji chrześcijańskiej w dziedzinie liturgii. Sama reforma liturgiczna powinna być kontynuowana, podtrzymywana i w miarę potrzeby oczyszczana (Jan Paweł II, 1989c: 1, 4; por. Krakowiak, 2016: 206). W liście apostolskim *Spiritus et Sponsa* z 4 grudnia 2003 r. Jan Paweł II podkreślił, że nowe księgi liturgiczne należy coraz bardziej poznawać, kierując się zasadą wierności Pismu Świętemu i Tradycji, interpretowanym w sposób autorytatywny zwłaszcza przez ojców Soboru Watykańskiego II (Jan Paweł II, 2004: 7; por. Krakowiak, 2016: 204).

Takie podejście Jana Pawła II miało wpływ na jego zachowawczy styl wobec liturgii z 1962 r. Mimo to w 1984 r. listem *Quattuor abhinc annos* Świętej Kongregacji Kultu Bożego zdecydował się na wprowadzenie indultu generalnego, upoważniając biskupów diecezjalnych – pod określonymi warunkami – do wydawania zezwoleń na używanie *Missale Romanum* z 1962 r. Stało się tak, chociaż – jak to określono w omawianym dekrecie – problem wiernych przywiązanych do tzw. rytu trydenckiego

został niemal w całości rozwiązany. Regulacja ta została więc wprowadzona ze względu na wiernych, którzy po Vaticanum II pozostali przywiązani do wcześniejszych tradycji liturgicznych, i zapewne była formą rozwiązania zaistniałego problemu (Święta Kongregacja Kultu Bożego, 1984; Pietras, 2021: 175–178).

Istotne wypowiedzi Jana Pawła II, ukazujące jego podejście do tradycji liturgicznej, zostały zawarte również w liście apostolskim *Ecclesia Dei afflictata* z 2 lipca 1988 r., napisanym po nielegalnie udzielonych święceniach biskupich 30 czerwca 1988 r. w Ecône w Szwajcarii, jakich dokonał abp Lefebvre – założyciel FSSPX. O. Louis-Marie de Balignières dokument ten nazwał autorytatywną medytacją nad pojęciem Tradycji (Balignières, 1998: 99–101). Papież stwierdził, iż korzenie tego schizmatycznego aktu można dostrzec w niepełnym i wewnętrznie sprzecznym rozumieniu Tradycji. A jest ono – według papieża – niepełne, kiedy niedostatecznie uwzględnia się żywy charakter Tradycji. Jan Paweł II przytoczył tu fragment konstytucji soborowej *Dei verbum*, w której podkreślono, że Tradycja – wywodząc się od Apostołów – czyni w Kościele postępy pod opieką Ducha Świętego. Zrozumienie przekazanych rzeczy i słów wzrasta bowiem dzięki kontemplacji, prowadzonemu w sercu rozważaniu, doświadczeniu spraw duchowych oraz nauczaniu biskupów, którzy wraz z sukcesją apostolską otrzymali pewny charyzmat prawdy. Dlatego przede wszystkim, jak podkreślił papież, wewnętrznie sprzeczne jest takie rozumienie Tradycji, które przeciwstawia ją powszechnemu Magisterium Kościoła przysługującemu biskupowi rzymskiemu i Kolegium Biskupów. Nie można pozostać wiernym Tradycji, zrywając więź kościelną z tym, któremu – w osobie Apostoła Piotra – sam Chrystus powierzył w swoim Kościele posługę jedności (Jan Paweł II, 1988: 4; por. Sobór Watykański II, 1966: 8; Świerżawski, 1994: 125–126; Ostrowski, 2018: 77; Gy, 1989: 94–97; Sosnowski, 2010: 274; Pietras, 2021: 415–444; Krakowiak, 2016: 207–208). Jan Paweł II zakładał więc, że FSSPX niewystarczająco zrozumiało element zmienny i żywy obecny w tradycji liturgicznej i w rezultacie źle odczytało reformę posoborową.

W omawianym motu proprio Jan Paweł II wezwał wiernych do rozważań nad własną wiernością Tradycji Kościoła autentycznie interpretowaną przez sobory, w tym Vaticanum II. Ta refleksja winna doprowadzić do odnowionego i skutecznego przekonania o konieczności dalszego udoskonalania owej wierności i odrzucania błędnych, arbitralnych i nieuprawnionych aplikacji w dziedzinie doktryny, liturgii i dyscypliny – nauczał papież. Ma to ukazać nieprzerwaną ciągłość istniejącą pomiędzy Soborem Watykańskim II i Tradycją Apostolską. W związku z zaistniałą sytuacją Jan Paweł II

zaapelował do biskupów i innych pełniących w Kościele posługę duszpasterską, by wiernym przywiązanim do dawnej formy liturgicznej tradycji ułatwić kościelną komunię. Wezwał, by uszanować nastawienie tych, którzy czują się związani z liturgiczną tradycją łacińską, poprzez szerokie i wielkoduszne zastosowanie wydanych w 1984 r. zaleceń co do posługiwania się Mszą Rzymską z 1962 r. (por. Święta Kongregacja Kultu Bożego, 1984). Ustanowił także Papieską Komisję *Ecclesia Dei*, by jako organ Stolicy Apostolskiej podjęła troskę o tych wiernych i erygowała dla nich wspólnoty. Jedną z nich jest Bractwo Kapłańskie Świętego Piotra (FSSP) powołane 18 października 1988 r. (Jan Paweł II, 1988: 5–6; por. Pietras, 2021: 360–396). Komisja ta – jak stwierdził Jan Paweł II – miała zezwalać dobrze usposobionym wiernym na wyrażanie we wspólnocie kościelnej pozytywnych wartości własnej formacji kulturalnej i duchowej (Jan Paweł II, 1989b: 8a).

Następnie 26 października 1998 r. Jan Paweł II z okazji 10-lecia motu proprio *Ecclesia Dei adflicta* wezwał biskupów do zrozumienia i odnowionej troski względem wiernych przywiązanych do dawnego obrządku (Jan Paweł II, 1998). Ponadto w swoim przemówieniu do Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów z 21 września 2001 r. zauważył, że w tzw. Mszale Piusa V znajduje się „bardzo piękne modlitwy, w których kapłan wyraża najgłębsze poczucie pokory i szacunku wobec świętych misteriiów” (Jan Paweł II, 2001: 3). Wspomnieć można także o erygowaniu Administratury Personalnej Świętego Jana Marii Vianneya w Campos w Brazylii z prawem celebracji według dyscypliny liturgicznej z 1962 r., co pomogło wiernym Bractwa Kapłańskiego Świętego Jana Marii Vianneya powrócić do pełnej jedności eklezjalnej (Jan Paweł II, 2002; por. Pietras, 2021: 337–359).

Tradycja liturgiczna u papieża Benedykta XVI

Przywołaną na początku opracowania soborową myśl zawartą w konstytucji *Sacrosanctum Concilium* rozwinął Benedykt XVI w 2011 r. w przemówieniu do Międzynarodowego Kongresu Liturgicznego, wskazując na liturgię jako szczególnego świadka żywej Tradycji Kościoła, która żyje we właściwej i ustawicznej relacji między *sana traditio* a *legitima progressio*. Papież podkreślił, że za pomocą tych dwóch terminów ojcowie soborowi chcieli przekazać swój program reformy, przy zachowaniu równowagi między wielką tradycją liturgiczną przeszłości i przyszłości. Zauważył także, iż wielokrotnie przeciwstawia się w niekorzystny sposób tradycję

postępowi. Następnie skonkludował, że w rzeczywistości obydwie pojęcia uzupełniają się, ponieważ tradycja jest żywą rzeczywistością i zawiera w sobie początek rozwoju, postępu (Benedykt XVI, 2011: 342; por. Sobór Watykański II, 1964: 23; Jan Paweł II, 1989a: 4; Ostrowski, 2018).

W tymże duchu Benedykt XVI poprzez list apostolski motu proprio *Summorum Pontificum* z 7 lipca 2007 r. zdecydował się na wprowadzenie prawa powszechnego do używania ksiąg z 1962 r., a szczególnie *Missale Romanum*, który – w opinii papieża – nigdy nie został zakazany. Liturgia ta określona została przez niego jako nadzwyczajna forma rytu rzymskiego obok liturgii zreformowanej po Vaticanum II, czyli z wyjątkowej formy rytu rzymskiego. Obie liturgie stały się wyrazem *legis orandi* Kościoła łacińskiego. Papież podkreślił przy tym, że w niczym nie narusza autorytetu Soboru oraz dokonanej po nim reformy liturgicznej. Ponadto założył, że *Missale Romanum* Pawła VI zostanie z wyjątkową formą celebracji ze względu na rzeczywistą sytuację Kościoła po Soborze Watykańskim II (Benedykt XVI, 2007a; 2007b; por. Soria Jiménez, 2014; Pietras, 2021: 66–100, 135–149; Binder, 2017). W rezultacie wprowadzono zasady, którymi silnie wyartykułowano prawo wiernych do tej liturgii, a szczególnie do obrzędów mszy św. Zapewniono stabilność stałym grupom wiernych przy parafiach, ułatwiono erygowanie parafii personalnych, kapelanii czy kościołów rektoralnych dla tej formy rytu. Zaznaczono, że liturgia z 1962 r. winna być zachowana z należyтым szacunkiem ze względu na czcigodny i starożytny zwyczaj, o co troszczyć się mieli biskupi diecezjalni. Papież Benedykt XVI wzmocnił także kompetencje Papieskiej Komisji *Ecclesia Dei*, a 2 lipca 2009 r. listem apostolskim *Ecclesiae unitatem* przesunął ją w struktury Kongregacji Nauki Wiary w celu ułatwienia dialogu doktrynalnego z FSSPX (Benedykt XVI, 2007a; 2009; Kongregacja Nauki Wiary. Papieska Komisja *Ecclesia Dei*, 2011: 6, 9–11, 14–19, 21–23, 29–35; Kodeks Prawa Kanonicznego, 1983: 515–552, 556–572; Pietras, 2021: 105–107, 190–258, 263–333, 396–410).

Podczas audiencji 12 września 2008 r. Benedykt XVI podkreślił, że wprowadzone motu proprio *Summorum Pontificum* jest wyrazem tolerancji i pasterskiej troski o osoby, które zostały wychowane w tej tradycji liturgicznej, które ją kochają, znają i pragną zgodnie z nią żyć. Papież uznał za wymóg wiary i pastoralnej troski okazanie miłości i zrozumienia wobec tych wiernych, by mogli żyć w tej tradycji liturgicznej (Benedykt XVI, 2008; por. Kongregacja Nauki Wiary. Papieska Komisja *Ecclesia Dei*, 2011: 5; Kodeks Prawa Kanonicznego, 1983: 213–214). W liście *Con grande fiducia* zaznaczył, że nie ma żadnej sprzeczności między tymi dwiema formami

rytu rzymskiego. W historii liturgii – pisał – jest wzrost i postęp, nie ma za to żadnych zerwań. Benedykt XVI podkreślił, że „to, co poprzednie pokolenia uważały za święte, świętym pozostaje i wielkim także dla nas, dlatego nie może być nagle zabronione, czy wręcz uważane za szkodliwe. Skłania nas to do tego, byśmy zachowali i chronili bogactwa będące owocem wiary i modlitwy Kościoła i byśmy dali im odpowiednie dla nich miejsce” (Benedykt XVI, 2007b; por. Kongregacja Nauki Wiary. Papieska Komisja *Ecclesia Dei*, 2011: 7, art. 8a). W jednym z wywiadów podkreślił również, że mamy dwa sposoby rytualnego przedstawienia mszy św. i oba mają to samo źródło. W związku z tym jest rzeczą ważną, żeby to, co przedtem stanowiło w Kościele dla ludzi świętość, nie stało się nagle czymś zabronionym. Nie może być tak, że degraduje się coś, co uważano za przynależące do istoty społeczeństwa. Dlatego – jak stwierdził Benedykt XVI – celem wprowadzenia motu proprio było wewnętrzne pojednanie Kościoła z sobą samym (Benedykt XVI, 2016: 236).

Papież ten widział więc w obecności dawnej liturgii szansę na wzajemne ubogacanie się obrzędów obu Mszałów. Obie liturgie stanowią bowiem dwa wyrazy *legis orandi* i mają prowadzić do jednego *lex credendi*. Benedykt XVI stał więc na stanowisku szukania liturgicznej jedności między dwiema formami rytu rzymskiego. Reforma liturgiczna pojmowana była przez niego w kluczu hermeneutyki ciągłości, dlatego podkreślał, że nie ma sprzeczności między liturgią z 1962 r. a tą zreformowaną po Soborze Watykańskim II (Benedykt XVI, 2007a: 1; Benedykt XVI, 2007b; por. Ratzinger, 2001; Pietras, 2021: 506–531; Bux, 2008; Zalewska, 2008). Zauważał, że w czasie trwania Vaticanum II odprawiano mszę św. według dawnego rytu, a jednocześnie Ojcowie Soboru wskazywali naturalne drogi rozwoju liturgii, ponieważ liturgia jest rzeczywistością żywą, która rozwija się, a rozwijając, zachowuje swą tożsamość. Obie liturgie mają więc inaczej rozłożone akcenty, ale mimo wszystko zachowana jest podstawowa tożsamość, która wyklucza jakąkolwiek niezgodność czy sprzeczność między liturgią wcześniejszą a zreformowaną po Soborze (Benedykt XVI, 2008).

Tradycja liturgiczna u papieża Franciszka

Papież Franciszek, jak już zaznaczono we Wprowadzeniu, znacznie ograniczył prawo do celebrowania liturgii z 1962 r. Stało się to poprzez list apostolski motu proprio *Traditionis custodes* z 16 lipca 2021 r. (Franciszek, 2021a),

a podjętą decyzję papież umotywował w liście do biskupów dołączonym do tego dokumentu (Franciszek, 2021b; por. Grad, 2021). W kontekście podjętych rozważań nie sposób nie zwrócić uwagi na tytuł, a zarazem pierwsze słowa przywołanego dokumentu (*incipit*): *Strażnicy tradycji*. Biorąc pod uwagę treść papieskich dokumentów, należy wnioskować, że chodzi o tradycję liturgiczną wyrażoną w księgach wprowadzonych po Soborze Watykańskim II, której biskupi są strażnikami.

Najistotniejszą zmianą wdrożoną przez papieża Franciszka było dookreślenie liturgii zreformowanej po Vaticanum II mianem jedynego wyrazu (*l'unica espressione*) *legis orandi* rytu rzymskiego, co pociągało za sobą zniesienie wszystkich dokumentów sprzecznych z papieską ustawą (Franciszek, 2021a: 1, 8; 2021b). W rezultacie wydanie zezwolenia – pod określonymi warunkami – na użycie *Missale Romanum* z 1962 r. zostało zarezerwowane dla biskupa diecezjalnego, a używanie wcześniejszych *Pontificale Romanum* i *Rituale Romanum* zostało niemal zupełnie zakazane (Franciszek, 2021a: 2, 4–5). Wstrzymano także powstawanie nowych grup celebracji i erygowanie parafii personalnych (Franciszek, 2021a: 3, § 2; por. Kodeks Prawa Kanonicznego, 1983: 518). Następnie 18 listopada 2021 r. Franciszek zatwierdził *Responsa ad dubia* Stolicy Apostolskiej, w których wyjaśniono wątpliwości dotyczące realizacji papieskiego motu proprio (Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, 2021). Natomiast w swoim liście apostolskim *Desiderio desideravi* z 29 czerwca 2022 r. papież Franciszek, nawiązując do motu proprio *Traditionis custodes*, ponownie podkreślił, że księgi liturgii posoborowej są jedynym wyrazem *legis orandi* rytu rzymskiego. Papież stwierdził, że jesteśmy powołani do odkrycia na nowo bogactwa generalnych pryncypiów zawartych w pierwszych punktach konstytucji *Sacrosanctum Concilium*. Dlatego nie można cofać się do formy liturgii, którą ojcowie soborowi *cum Petro et sub Petro* postanowili zreformować (Franciszek, 2022b: 1, 31, 61). Takie ujęcie tradycji liturgicznej według ksiąg z 1962 r. różni się całkowicie od podejścia, jakie prezentował Benedykt XVI, i jest bliskie postawie Pawła VI.

Należy wspomnieć, że Franciszek zdecydował się w 2019 r. na likwidację Papieskiej Komisji *Ecclesia Dei*, której kompetencje przejęła sekcja Kongregacji Nauki Wiary. Miało to ułatwić doktrynalny dialog z FSSPX (Franciszek, 2019; Pietras, 2021: 121–122). Następnie, w konsekwencji ukazanego powyżej ujęcia tradycji liturgicznej poprzez motu proprio *Traditionis custodes*, kompetencje te zostały rozłożone między Kongregację Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów oraz Kongregację ds. Instytutów Życia Konsekwowanego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego (Franciszek,

2021a: 6–7). Jest to o tyle istotne, że wierni przywiązani do wcześniejszych form liturgicznych utracili własną dykasterię, która odpowiadała za sprawy i wspólnoty związane z tą tradycją liturgiczną.

Szukając uzasadnienia papieskiej decyzji, należy zauważyć, iż już w swoim przemówieniu z 24 sierpnia 2017 r. papież Franciszek zaznaczył, że z całą pewnością i nauczycielskim autorytetem stwierdzić można nieodwracalność posoborowej reformy liturgii. Dlatego zdaniem papieża trzeba odkrywać na nowo motywy decyzji wypracowanych w ramach reformy liturgicznej, przewyżając nieuzasadnione i powierzchowne interpretacje, niepełne recepcje i praktyki, które ją zniekształcają (Franciszek, 2017; por. Nowakowski, 2019). W liście opublikowanym wraz ze wspomnianymi *Responsa ad dubia* wyartykułowano, że stwierdzenie nieodwracalność wskazuje aktualny kierunek działań pasterzy Kościoła (Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, 2021). Dlatego w liście do biskupów z 16 lipca 2021 r. Franciszek ubolewał, że dotąd nie doszło do wewnątrzkościelnego pojednania z FSSPX, co – w jego opinii – było podstawowym celem wydania motu proprio *Summorum Pontificum*. Papież wyraził także głębokie zaniepokojenie sytuacją, w której możliwość sprawowania liturgii z 1962 r. stała się środkiem do podziałów poprzez powiększanie dystansów i różnic we wspólnocie wiernych. W jego opinii używanie tego *Missale Romanum* stało się znakiem odrzucenia Vaticanum II, liturgii zreformowanej po tym Soborze, a nawet samego Kościoła w imię tego, co przywiązani do tych obrzędów uważają za prawdziwy Kościół. W rezultacie zaistniałej sytuacji Franciszek poczuł się zmuszony do rozpoczęcia procesu ujednoczenia liturgii rytu rzymskiego, tak by jedynie Mszał Rzymski Pawła VI stał się znakiem jedności. Do udziału w tym procesie zobowiązał biskupów Kościoła poprzez wprowadzanie obostrzeń i odpowiednią formację wiernych, m.in. przez poznanie aktualnej eklezjologii. Zdaniem papieża obecnie znajdujemy się na etapie przejściowym do sytuacji, w której w Kościele łacińskim będzie się celebrować jedynie liturgię z ksiąg wydanych po Vaticanum II. W omawianym liście Franciszek porównał ten proces do decyzji Piusa V, który bullą *Quo primum tempore* z 1570 r. dokonał ujednoczenia rytu rzymskiego po Soborze Trydenckim (Franciszek, 2021b; por. Turpin, 2021; Sosnowski, 2010: 273–274).

Mimo dość restrykcyjnego stosunku do wcześniejszej tradycji liturgicznej należy wspomnieć o trosce papieża Franciszka o dobro duchowe wiernych związanych z FSSPX, co przejawia się m.in. w udzieleniu kapłanom upoważnienia do sakramentalnego rozgrzeszania w ich miejscach kultu od 2015 r. (Franciszek, 2015: 976; 2016: 12) oraz w umożliwieniu

udzielania im delegacji do ważnego asystowania przy zawieraniu małżeństwa od 2017 r. (Kongregacja Nauki Wiary. Papieska Komisja *Ecclesia Dei*, 2017; por. Pietras, 2022). Należy także przywołać dekret z 11 lutego 2022 r., w którym Franciszek potwierdził możliwość celebrowania z ksiąg z 1962 r. przez Bractwo Kapłańskie Świętego Piotra (FSSP) (Franciszek, 2022a). To prowadzi do wniosku, że wspólnoty erygowane przez Papieską Komisję *Ecclesia Dei* dalej mogą celebrować tę liturgię na mocy prawa specjalnego zawartego w ich kodeksach fundamentalnych (Kodeks Prawa Kanonicznego, 1983: 20, 577–578, 586–587).

Podsumowanie

Niniejszy artykuł stanowi próbę ukazania tradycji liturgicznej opartej na księgach liturgicznych z 1962 r., obecnej po Soborze Watykańskim II. Opisywana tradycja liturgiczna, wyrażona przede wszystkim przez Mszał Rzymski Piusa V, w pewnym stopniu wciąż ma swoje miejsce w Kościele katolickim obrządku łacińskiego. Jak jednak wykazano, jej sytuacja prawna zmieniała się – w większym lub mniejszym stopniu – w zależności od pontyfikatu. Wprowadzane zmiany rodziły i wciąż rodzą dylematy w życiu wiernych przywiązanych do tych obrzędów. Największe trudności budziły zmiany wprowadzone przez Pawła VI, kiedy niemal zupełnie zniesiono możliwość celebracji z ksiąg z 1962 r., oraz regulacje wdrożone przez Franciszka, którymi zniósł prawo powszechne zaprowadzone przez Benedykta XVI. Podejście papieży do wcześniejszej tradycji liturgicznej jest determinowane przede wszystkim nauczaniem zawartym w tekstach Vaticanum II (głównie eklezjologią), gdyż liturgia po nim zreformowana jest liturgią powszechnie celebrowaną w Kościele łacińskim. Należy zauważyć, że Benedykt XVI cechował się największą otwartością wobec liturgii z 1962 r. i wprowadził prawo powszechne dla jej celebrowania. Nie podważał tradycji liturgicznej ksiąg posoborowych, ale w celebracji z ksiąg z 1962 r. widział szansę na u b o g a c e n i e Kościoła i tę tradycję liturgiczną uważał za s k a r b godny zachowania.

Przyznanie miejsca dla tzw. liturgii tradycyjnej w Kościele jest dziś jedną z najbardziej dyskutowanych kwestii w życiu Kościoła katolickiego. Jest to sprawa istotowa, gdyż tradycja liturgiczna jest emanacją Tradycji Apostolskiej, a więc depozytu prawd Objawienia Bożego. W zaistniałej sytuacji zatem wciąż trzeba stawiać sobie pytanie, jakie jest miejsce liturgii z 1962 r. po Soborze Watykańskim II. Spotkać można opinię, że powinno się

zupełnie zaprzestać jej celebracji. Z kolei zdaniem innych – po doświadczeniu ostatnich zmian w dyscyplinie kościelnej – najlepszym rozwiązaniem byłoby erygowanie przez biskupa rzymskiego kolejnego Kościoła *sui iuris* dla dawnych form obrządku łacińskiego, co zapewniłoby własne struktury oraz pewną autonomię tej wspólnoty wiernych i nie kolidowałoby w praktyce z realizacją postanowień Vaticanum II. Obecność tej liturgii jest istotna również w dialogu ekumenicznym, szczególnie z Kościołami prawosławnymi. Kwestia dalszej celebracji obrzędów z 1962 r. ma więc niebagatelne znaczenie dla całego chrześcijaństwa, gdyż chodzi o dziedzictwo wielu wieków Kościoła, a także – w jakimś wymiarze – o wspólną chrześcijaństwu tradycję liturgiczną naszych ojców. Trafnie ujął to bp Świerżawski: „[w] epoce poważnych zagrożeń tej pamięci Kościoła, jaką jest tradycja, właśnie w liturgii trzeba szukać owej niewzruszonej skały, fundamentu czy lepiej powiedzieć – życiodajnego źródła, a tym samym mocy dynamizującej życie Kościoła i gwarantującej jego prawdziwość” (Świerżawski, 1994: 121–122).

Literatura

- Binder, C. (2017). 'Numquam abrogata'? *Kirchenrechtliche Reflexionen über das Motu Proprio 'Summorum Pontificum' Papst Benedikts XVI*. Mainzer Beiträge zu Kirchen- und Religionsrecht 2. Würzburg: Echter Verlag GmbH.
- Blignières, L.-M., de (1998). Une méditation sur la Tradition. W: C. Geffroy i in. (red.), *Enquête sur la messe traditionnelle. 1988–1998. Dixième anniversaire du Motu proprio Ecclesia Dei* (ss. 99–108). Hors-série 6. Montfort l'Amaury: La Nef.
- Bractwo Kapłańskie Świętego Piusa X. (2003). *Rewolucja liturgiczna. Problemy z nowym rytym Mszy*. Warszawa: Te Deum.
- Bux, N. (2008). *La riforma di Benedetto XVI. La liturgia tra innovazione e tradizione*. Casale Monferrato: Piemme.
- Cattaneo, E. (2008). La 'traditio liturgica' nella Chiesa: uno strumento vivo. *La Rivista Liturgica*, 95, 19–34.
- Congar, Y. (2004). *The Meaning of Tradition*, tłum. A. Woodrow. San Francisco: Ignatius Press.
- Conrad, S. (2010). Renewal of the Liturgy in the Spirit of Tradition: Perspectives with a view towards the liturgical development of the West. *Antiphon*, 14(1), 95–136.
- Czerwik, S. (2004). Odnowa liturgii po Soborze Watykańskim II: wierność zdrowej tradycji i uprawniony rozwój. W: J. Jezierski (red.), *Tradycja i kościelne tradycje* (ss. 23–35). Biblioteka Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie 27. Olsztyn: Hosianum.
- Durka, A. (2009). Pojęcie Tradycji w *Dei Verbum*. Uwagi epistemologiczno-metodologiczne. *Teologia w Polsce*, 3(2), 339–351.

- Dzidek, T., Kusek-Rainer, A. (2018). Die Rolle der Tradition in der Kirche: Brennpunkte und Veränderungsperspektiven. *Theological Research*, 6, 87–98.
- Grad, P. (2021). Zrozumieć *Traditionis custodes*. Analiza listu Ojca Świętego Franciszka do biskupów całego świata prezentującego list apostolski motu proprio *Traditionis custodes* dotyczący użycia liturgii rzymskiej sprzed reformy roku 1970. *Christianitas*, 85, 35–133.
- Gy, P.-M. (1989). Tradition vivante, réforme liturgique et identité ecclésiale. *La Maison-Dieu*, 178, 93–107.
- Kałuża, K. (2018). Rola Tradycji w Kościele. Między „archeologizmem” a „entuzjazmem”. *Theological Research*, 6, 53–70.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*. (1994). Poznań: Pallottinum.
- Krakowiak, C. (2016). *Wiara. Kościół. Liturgia*. Prace Wydziału Teologii 170. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Krakowiak, C. (2021). *Odnowa liturgii w świetle instrukcji wykonawczych do ‘Sacrosanctum Concilium’*. Prace Wydziału Teologii 225. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Milcarek, P. (2007). Ciało i jego szata. Tradycja we wnętrzu tradycji. *Christianitas*, 33, 149–161.
- Nadolski, B. (2006). Tradycja liturgiczna. W: B. Nadolski (oprac.), *Leksykon liturgii* (ss. 1601–1604). Poznań: Pallottinum.
- Nowakowski, P. (2019). Reforma liturgiczna jest nieodwracalna. Głos w obronie soborowej reformy liturgii. *Liturgia Sacra*, 25(2), 427–439.
- Ostrowski, D. (2018). Liturgia między tradycją a nowoczesnością. Zasady, perspektywy i błędne strategie. *Anamnesis*, 94, 70–79.
- Pagliarini, D. (2012). *Problemy „hermeneutyki ciężkości”*, tłum. T. Maszczyk. Warszawa: Te Deum.
- Pietras, D. (2021). *Nadzwyczajna forma rytu rzymskiego. Status prawny liturgii i wspólnot*. Dębogóra: Wydawnictwo Dębogóra.
- Pietras, D. (2022). Status kanoniczny małżeństw zawieranych przy asystowaniu kapłanów Bractwa Kapłańskiego Świętego Piusa X (FSSPX) po wydaniu listu Papieskiej Komisji *Ecclesia Dei* z 27 marca 2017 r. *Ius Matrimoniale*, 33(1), 79–116.
- Ratzinger, J. (2001). Bilan et perspectives. W: *Autour de la question liturgique avec le Cardinal Ratzinger. Actes des Journées liturgiques de Fontgombault. 22–24 Juillet 2001* (ss. 173–183). Fontgombault: Association Petrus a Stella.
- Rusecki, M. (2004). Fundamentalne znaczenie Tradycji w Kościele. W: J. Jezierski (red.), *Tradycja i kościelne tradycje* (ss. 95–122). Biblioteka Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie 27. Olsztyn: Hosianum.
- Soria Jiménez, A. (2014). *Los principios de interpretación del ‘Motu Proprio Summorum Pontificum’*. Madrid: Ediciones Cristandad.
- Sosnowski, S. (2010). Tradycja – wierność liturgii, liturgia – życie tradycji. *Łódzkie Studia Teologiczne*, 19, 270–275.
- Świerżawski, W. (1994). Tradycja i liturgia. W: T. Dzidek i in. (red.), *Tradycja w Kościele. Materiały z sympozjum zorganizowanego przez Papieską Akademię Teologiczną Polskie Towarzystwo Teologiczne Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy w Krakowie* (ss. 120–133). Kraków: Instytut Teologiczny Księży Misjonarzy.
- Turpin, A. (2021). The Tridentine Genius of *Traditionis custodes*. *Ecclesia Orans*, 38, 235–255.

Zalewska, D. (2008). *Reforma liturgii? Służba Boża w myśli teologicznej Josepha Ratzingera*. Scripta Theologica Thoruniensia 5. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Akty i wypowiedzi papieskie

- Benedykt XVI. (2007a). List apostolski *Summorum Pontificum*. *Acta Apostolicae Sedis*, 99, 777–781.
- Benedykt XVI. (2007b). List *Con grande fiducia*. *Acta Apostolicae Sedis*, 99, 795–799.
- Benedykt XVI. (2008). Audjencja w drodze z Rzymu do Paryża. *Acta Apostolicae Sedis*, 100, 718–721.
- Benedykt XVI. (2009). List apostolski *Ecclesiae unitatem*. *Acta Apostolicae Sedis*, 101, 710–711.
- Benedykt XVI. (2011). Przemówienie do uczestników IX Międzynarodowego Kongresu Liturgicznego. *Acta Apostolicae Sedis*, 103, 340–343.
- Benedykt XVI. (2016). *Ostatnie rozmowy*, rozmowa przeprowadzona przez P. Seewalda, tłum. J. Jurczyński. Kraków: Dom Wydawniczy Rafael.
- Franciszek. (2015). List dotyczący odpustu z okazji Nadzwyczajnego Jubileuszu Miłosierdzia. *Acta Apostolicae Sedis*, 107, 974–976.
- Franciszek. (2016). List Apostolski *Misericordia et misera*. *Acta Apostolicae Sedis*, 108, 1311–1327.
- Franciszek. (2017). Przemówienie do uczestników włoskiego 68. Krajowego Tygodnia Liturgicznego. *L'Osservatore Romano* (wyd. włoskie), 193, 8.
- Franciszek. (2019). List apostolski dotyczący zniesienia Papieskiej Komisji 'Ecclesia Dei'. *Communicationes*, 51, 12–14.
- Franciszek. (2021a). List apostolski *Traditionis custodes*. *Ephemerides Liturgicae*, 135, 486–491.
- Franciszek. (2021b). List do biskupów ws. motu proprio 'Traditionis custodes'. *Ephemerides Liturgicae*, 135, 492–498.
- Franciszek. (2022a). *Dekret dla Bractwa Kapłańskiego Świętego Piotra*. <https://www.fssp.org/en/decretum-2/> (dostęp: 13.07.2022).
- Franciszek. (2022b). List apostolski *Desiderio desideravi*. https://www.vatican.va/content/francesco/it/apost_letters/documents/20220629-lettera-ap-desiderio-desideravi.html (dostęp: 30.06.2022).
- Jan Paweł II. (1988). List apostolski *Ecclesia Dei adflicta*. *Acta Apostolicae Sedis*, 80, 1495–1498.
- Jan Paweł II. (1989a). List apostolski *Vicesimus quintus annus*. *Acta Apostolicae Sedis*, 81, 897–918.
- Jan Paweł II. (1989b). Przemówienie do Kolegium Kardynałów i Kurii Rzymskiej *Si rinnova*. *Acta Apostolicae Sedis*, 81, 830–839.
- Jan Paweł II. (1989c). Przemówienie do konsultorów Kongregacji Kultu Bożego *Sono lieto*. *Notitiae*, 25, 21–23.

- Jan Paweł II. (1998). Przemówienie do członków Bractwa Kapłańskiego Świętego Piotra i innych wiernych z okazji 10-lecia motu proprio *‘Ecclesia Dei afflictata’*. *L’Osservatore Romano* (wyd. włoskie), 248, 8.
- Jan Paweł II. (2001). Orędzie do zgromadzenia plenarnego Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, tłum. P. Milcarek. *Christianitas*, 10, 145–147.
- Jan Paweł II. (2002). List *Ecclesiae unitas*. *Acta Apostolicae Sedis*, 94, 267–268.
- Jan Paweł II. (2004). List apostolski *Spiritus et Sponsa*. *Acta Apostolicae Sedis*, 96, 419–427.
- Kodeks Prawa Kanonicznego. (1983). *Acta Apostolicae Sedis*, 75, 1–317.
- Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. (2021). Odpowiedzi na wątpliwości w sprawie listu apostolskiego *‘Traditionis custodes’*. *Communicationes*, 53, 515–526.
- Kongregacja Nauki Wiary. Papieska Komisja *Ecclesia Dei*. (2011). Instrukcja *Universae Ecclesiae*. *Acta Apostolicae Sedis*, 103, 413–420.
- Kongregacja Nauki Wiary. Papieska Komisja *Ecclesia Dei*. (2017). List na temat zezwolenia na zawieranie małżeństw przez wiernych korzystających z posługi Bractwa Kapłańskiego Świętego Piusa X. *Acta Apostolicae Sedis*, 109, 426–427.
- Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego*. (2000). *Ephemerides Liturgicae*, 114, 401–480.
- Paweł VI. (1969a). Audiencja generalna *Ancora noi vogliamo*. *Notitiae*, 5, 412–416.
- Paweł VI. (1969b). Audiencja generalna *Vogliamo richiamare*. *Notitiae*, 5, 409–412.
- Paweł VI. (1976a). Konsystorz tajny. Alokucja *Ex quo die*. *Acta Apostolicae Sedis*, 68, 369–379.
- Paweł VI. (1976b). List do abp. Marcela Lefebvre’a *Cum te*. *Notitiae*, 12, 417–427.
- Paweł VI. (1977). Konsystorz tajny. Alokucja *Gratias ex animo*. *Acta Apostolicae Sedis*, 69, 369–377.
- Sobór Watykański II. (1964). Konstytucja o liturgii *Sacrosanctum Concilium*. *Acta Apostolicae Sedis*, 56, 97–138.
- Sobór Watykański II. (1966). Konstytucja dogmatyczna *Dei verbum*. *Acta Apostolicae Sedis*, 58, 817–835.
- Święta Kongregacja Kultu Bożego. (1969). Instrukcja *Constitutione Apostolica*. *Acta Apostolicae Sedis*, 61, 749–753.
- Święta Kongregacja Kultu Bożego. (1971). Reskrypt dla Anglii i Walii *His Holiness*. <https://lms.org.uk/heen-an-indult> (dostęp: 10.10.2021).
- Święta Kongregacja Kultu Bożego. (1984). List *Quattuor abhinc annos*. *Acta Apostolicae Sedis*, 76, 1088–1089.